

Tóth Zsombor: A kora újkori könyv antropológiája

Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában

Irodalomtörténeti füzetek, 178 (Budapest: Reciti, 2017), 379 l.

Ismert közhely, hogy jó címet adni nehéz. Tóth Zsombor ebben mindig kiválóan teljesített, tanulmánycímei például rendszerint figyelemfelkeltők, játékosak. Erre a kötetére pedig maximálisan igaz, amit egyik korábbi tanulmánykötetének recenzense megjegyzett: a fő- és alcíme az olvasó sokrétű eligazítását végzi el akképpen, hogy a módszertani választásról sem hagy a legkisebb kétséget sem. (KÁRMÁN Gábor: „Tóth Zsombor, A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez, Kolozsvár, Komp-press – Korunk Baráti Társaság, 2006 [Ariadné Könyvek], 479 l.” [Recenzió], *BUKSZ* 19, 2. sz. (2007): 168–170, itt: 168.) Jelen kötet címeiben mindazok a kifejezések szerepelnek, amelyek a legfontosabb tartalmi és módszertani hívószavak.

Cserei Mihály. Aligha van ma Magyarországon (és Erdélyben is) olyan kutató, aki többet tudna Cserei Mihályról, mint Tóth Zsombor. Ez a kötet számomra mégsem Cserei és a róla felhalmozott impozáns tudásanyag miatt izgalmas elsősorban, hanem a komplex módszer miatt, amelyet Tóth Zsombor ehhez a kiváló forrásadottságú korpuszhoz rendelt a kutatás és a tanulmányok elkészítése során. Ahhoz, hogy a kiváló forrásadottság valóban meg is szülessék, például közel 2500 lap terjedelmű Cserei-hagyatékot, valamint a Cserei-könyvtárat volt szükséges Tóth Zsombornak tanulmányoznia. Lassan 15 év munkáját igényelte mindez.

Az előszó felhívja a figyelmet arra, hogy Tóth Zsombor Csereivel kapcsolatos kutatási eredményeinek csak egy része olvasható a kötetben. Ugyanakkor a kötet tanulmányai, egy kivételével, mind megjelentek magyarországi és erdélyi folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben. Válogatott tanulmányok gyűjteményéről van tehát szó, ahol a válogatás szempontja egyértelmű: ahogy a cím is mutatja, Cserei és a vele való munka bizonyos mértékig apropó, hogy a szerző a kora újkori könyv és írás antropológiájáról beszéljen. A kötet tehát nem a Cserei-életpálya monográfiája, de a különálló tanulmányok egymásutáni olvasása révén mégis egyfajta monografikus jelleg áll össze a szövegekből, amelynek során Tóth Zsombor azt is magabiztosan bizonyítja, hogy Csereit az erdélyi írástudó elit illusztris közösségébe sorolva kell számon tartanunk. A kötetet ez a monografikus jelleg szépen beilleszti az *Irodalomtörténeti Füzetek* nagy múltú sorozatába.

Kéziratos nyilvánosság. A szerző kiindulópontjával, miszerint a magyar irodalomtörténeti kutatások hagyományosan túlértékelik a nyomtatott médium jelentőségét a kora újkori irodalmi nyilvánosságban, teljességgel egyet kell értenünk, jóllehet ebben a kétségkívül létező túlértékelésben bizonyosan szerepet játszik az a tény is, hogy még a viszonylag jól feltárt nyomtatványaink tanulmányozásában is komoly elmaradásaink vannak. Nem kétséges azonban, hogy a kéziratos nyilvánosság a kora újkori irodalom szerkezetében a nyomtatott nyilvánosságétól

alapvetően eltérő, de legalább akkora jelentőséggel bíró nyilvánosságszerkezetet és -működést jelent, amelynek módszeres leírását egyre szükségesebb lenne kiterjeszteni.

A kötet első, programadó – másfelől nézve összegző – tanulmánya a nyomtatott és kézíratos nyilvánosság distinkciójának elvégzését, a kétféle nyilvánosság minél szélesebb körű leírását sürgeti. Hangsúlyosan irodalomtörténeti tétje van a kétféle nyilvánosság és bizonyos szövegtípusok összefüggése vizsgálatának, ahogy a kétféle nyilvánosság és a szerzőség kapcsolata kérdésének is. Meghatározó jelentőségűnek tartom Tóth Zsombor azon megállapítását, miszerint módszertani relevanciája is van ennek az elkülönítésnek, mégpedig az, hogy bizonyos, vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegekörpuszok és -típusok esetében forráskritikai elvként működtethető (28). A naplóirodalom fogalma alá besorolt, nagyon vegyes típusú szövegek kezelésére tett javaslata ennek példája, a kötet egésze pedig ennek az állításnak, vagyis a kérdés irodalomtörténeti tétjének meggyőző bizonyítéka.

A könyv antropológiája, írás- és szöveg-használat. A főcímben szereplő „könyv antropológiája” kifejezést a kötet hivatkozása szerint Jason SCOTT-WARREN „Reading Graffiti in Early Modern Book” című 2010-es tanulmánya (*Huntington Library Quarterly* 73 [2010]: 363–381) inspirálta. Az, amit Tóth Zsombor elvégez a kötetben, sokkal tágabb és nagyobb ívű feladat, mint amit a Scott-Warren tanulmány felvállal, ám a megközelítés, amit az inspiráló tanulmány által használt kifejezés szándékszik leírni, azonos: antropológia, amely a könyv- vagy íráshasználónak a könyvön vagy íráson hagyott

nyomai segítségével, tehát a szövegek materialítására való tekintet megőrzésével a tágra értett könyvnek az egyéni, személyes lét, a társadalmi élet és anyagi világ változó struktúrájában betöltött szerepét igyekszik feltárni.

A történelmem terhe című, 2006-os kötete óta Tóth Zsombor elköteleződése a történeti antropológiai szemlélet irányában nem változott, s az antropológiai horizont irodalomtörténeti kutatásokban való létjogosultságát, mi több, szükségességét azóta számos – nem csak Csereiről szóló – tanulmánnyal támasztotta alá.

A kötetet nyitó tanulmány az antropológiai szemléletnek a régi magyar irodalomtörténeti kutatás számára történő ajánlását, tehát a szövegek értelmezése mellé a kultúraértelmezés odaállításának újbóli sürgetését vállalja fel. Bár a történeti antropológia szemléletének és módszereinek applikálására történtek kísérletek más kora újkori irodalommal foglalkozó tanulmányokban is, ebben a tekintetben Tóth Zsombor nemcsak mint kezdeményező fontos. Fontos azért is, mert ebben a kötetében egy szerző (vagy hogy a szemlélettel kompatibilis kifejezést használjunk: írástudó, íráshasználó) életművével (írásaktusainak eredményeivel) való egységes szemléletű és módszertani elveket követő szembesülés történik, számos, az irodalomtörténeti praxisunk számára megfontolandó következménnyel. Ugyanakkor a Cserei-szövegek 19. század végi kiadásának szigorú bírálata, ha nem a források eltűnésével, felkutatásának nehézségével szembesülő irodalomtörténész szakmai kérlelhetetlensége hajtaná, akár az antropológus megértőbb, a 19. század végi kutató tudományos – vagy annak szánt – eljárásainak idegenségét megtartó-felismerő nézőpontot is alkalmazhatná.

A bevezető tanulmány legfontosabb része az a módszertani modell, amely szerint az írás- és olvasáseményeket a történeti antropológia által kijelölt életciklus-események, valamint az élettörténet mikroszintjein feltárt események kontextualizálják. Az eseményként definiált olvasás- és írásaktusnak az élettörténet felől való feltárhatósága persze rejthetne magában csapdákat is, a kettő egymáshoz rendelésének konstrukció volta miatt. A szerző azonban a csapdák görcsös elkerülésének szándéka helyett inkább értelmezői pozíciójának és értelmező műveleteinek nagyfokú reflexivitással való kezelését választja. Így az erőteljes hipotézisek az irodalomtörténeti praxis fikcionalizáló műveleteire irányuló reflexiók is egyben.

A bevezető tanulmány határozott tézise, miszerint „az irodalomtörténeti vizsgálatot kellő forrasodottságok esetében egy adott íráshasználati habitus megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai minta visszakeresése és hatásának feltétlen bizonyítása” (46) kétségkívül meggyőző, igaz, a kutatásban gyakorta éppen a „kellő forrasodottságok” hiánya jelenti a problémát. Ám a látszat ellenére Tóth Zsombor nem a poétikai mintákkal való foglalataskodás jelentősége ellen érvel. A poétikai minta ugyanis íráshasználatot, írás- és olvasási praxist meghatározó jelentőségű lehet.

A bevezetőt követő első tanulmány Cserei különböző szövegtípusokba rendelt élettörténeti narrációit mutatja be. Egyben a szövegtípus vizsgálatát felől a műfaj történeti szempontok tarthatatlansága mellett érvel: míg az „emlékirást” a műfaj történeti megközelítés inkább homogenizálja, és ezzel leválaszt róla bizonyos szövegtípusokat, addig az írásgya-

korlatokként való megközelítés lehetővé teszi az élettörténeti narrációk sokféleségének kezelését és egységben láttatását.

A narrációfajta és a hozzájuk kapcsolódó, azokat létrehozó írásgyakorlatok értelmezése a történeti antropológia fogalmi mentén lehetővé teszi az íráshasználati habitus alakulásának megragadását, ahogy például az idősödő, halálra készülő Cserei szükségszerűen az életút leltározását végzi el. Az antropológiai megközelítés szerint az öregkor mint jellemzően kontemplatív életszakasz kulturálisan megformált konvenciói révén határozza meg a cselekvőt, a világhoz, a saját énjéhez és a kettő kapcsolatához való hozzáféréseinek módjait.

A különböző narrációkba szétszórta életbeszélések vizsgálatba emelése az olvasás- és írásgyakorlatok bonyolult rendszerének feltárását teszi lehetővé. Az élettörténetnek a töredékes feljegyzésekből (is) lehetséges újraírása a kora újkori kompilációhoz mint tudós olvasás- és írásgyakorlatok rendszeréhez is elvezetheti az értelmezőt – tehát ezt az alapvetően egyéni motivációk által meghatározott írásgyakorlatot, az élettörténet újraírását visszavezethetnénk ehhez a tanult, oktatásból származó, mindeközben pedig mentalitást meghatározó közösségi írásgyakorlathoz is. A kötet későbbi tanulmánya ugyan foglalkozik a kompilációval mint Cserei íráshasználati habitusát meghatározó olvasás- és íráshasználati gyakorlattal, de meggyőződésem, hogy ennek meghatározó szerepét és hatását nemcsak a praxis egyértelmű működtetésekor kell feltételeznünk.

Igaz lehet ez a következő tanulmány tárgya, Cserei logikai és dialektikai jegyzetei kapcsán is. Sajnálatos módon nagyon kevés ilyen logikai vagy dialek-

tikai jegyzet maradt fent (vagy éppen nagyon kevésről van tudomásunk), de az efféle jegyzetekhez kiterjedt nemzetközi szakirodalom párhuzamai kapcsolhatók, különösen ami az elkészítésük módját (az őket létrehozó olvasási és íráspraxisok milyenségét), ennek pedagógiáját és a tudás bennük történő megszervezését illeti. Ez a fejezet egyébként az élettörténeti narrációkat bemutató írás után az életciklusok antropológiai szempontja mentén elhelyezett tanulmányok sorát nyitja meg. Követi ezt egy, a Cserei ifjúságának lezárására fókuszáló vizsgálat – ami a szociológiai jellegű nemzedékfogalom és nemzedéki konfliktus mannheimi elmélete helyett az antropológiai értelemben vett *liminalitás* értelmezői lehetőségét hangsúlyozza.

A Cserei Mihály és Apor István közötti familiáris viszony egy momentumának vizsgálata Cserei leírásainak ellentmondásait és az egyéb forrásokkal történő szembeállításban feltáruló ellentmondásokat értelmezi az antropológiai életciklusok és az élettörténet mikroszintű vizsgálatának egybefűzése által. A Cserei-állítások ebben a modellben nem az igaz-hamis koordináták mentén értelmeződnek, a fókusz a személyes valóságkonstrukció motiváltságán van.

Némiképp kilóg a tanulmányok sorából a Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmussal jellemzett patriotizmusának vizsgálata, mivel itt az antropológiai módszertan kevés szerepet kap. Az érvelésben viszont azok a szövegek is nagy jelentőségűek lesznek, melyek az emlékiratok előzményeiként szolgáltak. Ekképpen a tanulmány annak is bizonyítéka, hogy a műfaji szemlélet által marginalizált szövegek miként válnak mellőzhetlenné az eszmetörténeti vizsgálódásban.

A III. fő fejezet kimondottan az íráshasználati habitus sajátosságaira fókuszáló elemzéseket gyűjti egybe: Cserei olvas, Cserei hallgat, Cserei ír és másol – hat tanulmány vizsgálja az íráshasználati habitust meghatározó írás- és olvasásgyakorlatokat.

Az első tanulmány Cserei legelső, 12 évesen beszerzett könyvének, Schonaeus *Terentius Christianus*ának marginális bejegyzéseit vizsgálja mint gyakorlati és reprezentációs szerepű írásaktusokat. Míg az előbbieket Cserei íráshasználati habitusának a tankönyvként történő felhasználás során, az iskolai írásgyakorlatokból származó, közösségi eredetű elemei, addig az utóbbiakat az énség közvetítésének eszközeiként értelmezi a szerző. E kétféle szerepkörrel jellemezhető íráshabitus tehát egyszerre egy közös társadalmi-kulturális gyakorlat derivátuma, ugyanakkor egyedi. Kérdés persze, hogy miként lehet az egyediséget megragadni, leírni. Az ABO (Annotated Books Online, <http://www.annotatedbooksonline.com>) szerkesztői, jóllehet elsősorban az egyes olvasóknak a könyvhasználat különböző módjairól árulkodó kézjegyei tekintetében, de számunkra is releváns módon figyelmeztetnek az egyediség nehezen megragadható voltára, mondván: ezek ritkán tudnak mentesülni a hagyományos olvasási gyakorlatok hatása alól.

A Cserei *Praxis pietatis*-olvasásának tanulságairól szóló tanulmány szinte tabudöntőgető módon jár el, amikor olyan kötetet tesz vizsgálat tárgyává, amiben első látásra semmiféle izgalmas bejegyzés nincs, csupán aláhúzások és NB-megjegyzések a margón. Ilyen nyomtatványokkal tele vannak a könyvtáraink, és általában érdektelenség övezi ezeket a bejegyzéstípusokat. Viszont éppen ez

a látszólagos szegényesség vonzza Tóth Zsombort, hogy feltegye a kérdést: mit lehet ezzel kezdeni, ha működésbe hozzuk a mikrotörténeti és írásantropológiai elemzés kontextualizáló lehetőségeit. Ez utóbbi itt is meggyőző eredményeket produkál. A tanulmánynak nem központi célja, mégis fontos eredménye, hogy releváns módon szól hozzá olyan, a kora újkorral kapcsolatos olvasástörténeti és -antropológiai tanulmányokban gyakran elemzett kérdéshez, mint az olvasás, a könyv- és szöveghasználat haszonra irányuló volta. Számottevő eredményre vezetett az a vizsgálat is, amely a Cserei íráshasználati habitusában láthatóvá váló kegyességi reprezentációs folyamat részeként a magyar puritánus kegyességből látszólag hiányzó vallásos kétségbeesésre összpontosít. A *Praxis pietatis* Cserei által megjelölt részeinek az élettörténeti narratívával történő egybeolvasása, majd az ennek során megszülető eredmények, pl. annak valószínűsítése, hogy a Csereiné halálra való „szép készülékében” történő aktív részvétel a *Praxis pietatis* olvasási alkalmaként működött Cserei esetében, megvilágítják, hogy „kegyességet gyakorolni annyit jelent, mint elsajátítani és gyakorolni azt a módot, ahogy szövegeket mint médiumokat használunk annak érdekében, [...] hogy üdvözülésünk bizonyosságát nyerjük el” (208).

A szerzőre jellemző játékosan kétértelmű című „*Cserei hallgat...*” tanulmányban a befogadás mikrokontextusainak és az olvasási szokásoknak a feltárása nyomán Cserei szerencsére többet mond a kora újkori prédikáció befogadásának értelmező-applikatív mozzanatáról, mint amennyit a legtöbb egykorú prédikációszöveg elmondani képes. Mindazt, amit elméletben nyilvánosan le tudtunk írni a szövegen kívüli

kontextusok, a befogadást meghatározó nyelvi-kulturális kódok, a befogadó élethelyzete, identitása és a médiumok hatásáról a prédikációk befogadásában, most a gyakorlatban láthatjuk működni. Egyetlen kora újkori individuum szövegértésében vagy -olvasásában a kultúra működésének olyan történeti lenyomata képződik meg, ami jóllehet teljességében sosem lesz feltárható, mégis a megértés, értelmezés, applikáció nehezen megragadható hármának működéséhez visz közelebb.

Ahogy korábban említettem, a kompiláció írásantropológiai vonatkozásainak feltárására is sor kerül a kötet következő tanulmányában, Pecchius Cisalpinus Jeremias Drexeltől származó története kapcsán. Az élettörténeti narráció antropológiai jellegű vizsgálata mint a kompilációs aktus kontextualizálása a kompilációt nem pusztán mint általánosan használt, tanult olvasás- és írásgyakorlatot mutatja fel, hanem mint én-lenyomatok textualizálását.

A szerző *neve(t)* tanulmányban a familiárisi viszonyoknak az írásgyakorlatot meghatározó szerepe kerül terítékre, s ennek kapcsán a kora újkori szerző fogalmának a kötetben többször is felbukkanó problémája. A szerzőség kérdése e viszonyban meglehetősen bonyolult és sok tekintetben szokatlan képet mutat, s a kora újkori íráshasználó nemcsak ellenáll bevett és nyilvánvalóan anakronisztikus szerző-fogalmaink erőltetésének, hanem – ahogy erre a címválasztás utal – még a képünkbe is nevet. Ahogy a szerző kizárólag filológiai-textológiai alapú definiálása ezekben az esetekben bizonyosan nem tartható, úgy szükséges lehet a következő tanulmány tanulsága szerint feladnunk a másolás, a másolat kizárólag textológiai-filológiai megközelítését is.

E két forrástípus ugyanis mind a kézíratos nyilvánosság működésének leírása, mind az egyéni íráshasználati habitus feltárása szempontjából beszédes – megfelelő kontextualizáció nyomán.

Ezen a ponton, az utolsó tanulmányhoz érkezve teszem szóvá azt, ami a kötet sajátos geneziséből, tehát a különböző időben született, más-más helyeken publikált tanulmányok egy logikus rend szerint építkező, de alapvetően változatlan formában történő egymás után rendezéséből adódik. Elképzelve a szerző esetleges hezitálását, be kell látnom, nincsen középút: vagy teljesen változatlanul kell közölni a tanulmányokat, vagy ha mégsem, akkor a „kis átdolgozás” útja nem járható. Maximálisan értem és megértem a szerző elköteleződését a tanulmányok változatlan közlése mellett, még akkor is, ha ez olyan megoldásokat is eredményez, mint az, hogy az „écriture ordinaire”-nek az egész kutatás és a teljes kötet szemléletét meghatározó fogalma például csak az utolsó tanulmányban jelenik meg először, a 278. lapon – és utoljára a 280. lapon.

Ugyanakkor, ha már ebbe a témába fogtam, érdemes kitérnem arra, amit maga a szerző szintén elmond a bevezetőben: a tanulmányok egymás mellé szerkesztése szükségszerűen eredményezett alkalmankénti ismétléseket. Ez azonban megítélésem szerint itt inkább előny, mint hátrány, egy-egy bonyolultabban frazeált gondolatmenet más kontextusban történő vagy más szövegezésű elmondása ugyanis előmozdítja, hogy a kötet olvasója egy alaposan megtámogatott megértési folyamat végén elégedetten álljon fel az asztaltól. Lehet a tanulmányokat tehát külön is olvasni, hiszen mindegyike jól felépített, lekerekített szöveg. Ugyanakkor a kötet szisztematikus végigolvasása valóban komplex képet rajzol ki mind az alkalmazott módszertanról, mind az ezáltal feltárt, a kora újkori könyv egy akkori használójának gyakorlatában megvalósuló antropológiájáról. Tóth Zsombor munkája kérdésfeltevésében, módszerében, látásmódjában és eredményeiben számos értékes és megfontolandó tanulsággal szolgál a kora újkoros kutatás számára.

Tasi Réka